

Marinko Tomasović, dipl. pov. umj. i arh.

*Arheološke sugestije za ubikaciju gradova iz 36. poglavlja
Porfirogenetova De administrando imperio*

Razmatranja u vezi s ubikacijom Mokrona, Berulije, Ostroga i Labinetze, gradova u Paganiji (Makarskom primorju) spomenutih u 36. poglavlju djela *De administrando imperio*¹, pripisanog bizantskom caru Konstantinu VII. Porfirogenetu (945.-959.), sve donedavno primarni oslonac nisu imala u arheološkim pokazateljima². Problem je nedavno ponovno otvoren tekstem I. Goldsteina, u kojem se nije znalo izbjeći zamci nekritičkog pristupa literaturi³. Benevolentno vrednujući gotovo sve što je u napisima o danoj temi pribavio, pa i usputne navode – neovisno je li riječ o referentnim radovima ili popularnim crticama lokalnog karaktera – autor je pristupio sublimaciji građe češće nekritičkim uvažavanjem. Treba vjerovati kako se tako htjela relativizirati nedostatna terenska informiranost⁴,

¹ DAI 1994. Nova etimološka razmatranja o nazivlju ovih gradova iz Porfirogenetova djela vidi kod: Loma 1999-2000, str. 99, 107, 114-116. Također, o istoznačnici pojma *ῥαstron* i grada u razdoblju kasne antike i ranog srednjeg vijeka, odnosno njegovom gotovo isključivo učestalom korištenju u odnosu na *polis* kod Porfirogeneta, vidi: Lončar – Serreqi 2008. Iz cjelokupnog topografskog konteksta jasno je kako se u slučaju ranosrednjovjekovnih *gradova* u Primorju pomišlja na pojam kastrona (utvrda; tabor), bez neke značajnije izmjene veličine njihovog prostornog zrcala u odnosu na antičko i ranije razdoblje. Isto vrijedi i u pogledu njihovog neizmijenjenog karaktera, odreda u značenju predrimskih gradinskih sklopova.

² Kao reakcija na dosadašnje napise i radove, pa i trvenja u prepoznavanju užeg položaja gradova utvrda u djelu cara pisca, izneseni su najsumarnijim arheološkim detektiranjem zaključci u: Tomasović 2009 a; 2009 b. Ovdje si iznose detaljnom interpretacijom.

³ Goldstein 2005.

⁴ Za Makarsko primorje, priobalje od Dubaca i Brela na zapadu do Baćinskih jezera nadomak Neretvi, dužine od oko 70 km, autor je, veli, „*sam obavio mikrolokaćijska istraživanja na prostoru današnjih Brela i Vrulja (Vrulje: MT)*“, Goldstein 2005, 49. Više od propusta da se istakne kako je Vrulja prema zapadu nenaseljeni, strmi predio obalnih Brela, zbunjujući je navod o „današnjim“ Brelima. Naime, Brela se dijele na obalna, tzv. Donja, i zaleđna, Gornja, od prapovijesti do danas naseljena u približno istom kontinuitetu. Sudeći po rezultatima bavljenja, Goldstein je vjerojatnije pomišljao na obalna Brela, poznatu turističku destinaciju, iako i onim neposrednijim zaleđnim treba dodijeliti istu „prezentnu“ kovanicu u smislu naseljavanja. Nužno je spomenuti i jedan napušteni dio Gornjih Brela, na zapadnijim izdancima Biokova s crkvom sv.

dočim se je nadoknađivala i navodima iz radova vrlo niske stručnosti, time i irelevantnosti za svako bavljenje i prosudbe⁵. Goldstein je, pak, izostavio neke ključne ili, barem, korisne radove za ubikaciju Porfirogenetovih gradova u Paganiji. Dojam je da se radi o ozbiljnom previdu, u slučaju S. Banovića i ubiciranja Ostroga⁶, odnosno nepoznavanja izdanja s radovima o susjednom Gradcu⁷. Naročito je teško opravdati nekorištenje studije J. Medinija⁸, pa i crtice izvještaja s arheoloških rekognosciranja ugledne muzejske institucije⁹. Lako je primjetiti kako je upravo arheološku komponentu autor isticao kao oslonac za iznesene tvrdnje, ali, začudo, u propuštenome je bilo više osnovice za topografska sagledavanja. Možda se može primijetiti, barem je takav dojam, kako bi i u slučaju konzultiranja propuštenih radova mnogi autorovi zaključci, iz razloga pozitivističke ukljućivosti, po svemu sudeći bili slični.

Smještaju Ostroga Goldstein je posvetio tek nekoliko redaka, smatrajući kako nije sporno da se prepozna u „utvrdi na brdu Viter“ (oko 650 n/m) u Zaostrogu¹⁰. Takvo ubiciranje uzima kao „općeprihvaćeno mišljenje“, iako se pritom poziva na neke manje relevantne radove. Znakovito je kako ni u tom slučaju ne prenosi vjerno navode iz njih. Naime, K. Jurišić veli da se Ostrog nalazio

Nikole, gdje treba ubicirati Porfirogenetovu Beruliju. Međutim, takav je prijedlog Goldstein odbacio, zadržavši usko kabinetsko sagledavanje. Iako je prostrano Makarsko primorje arheološki nejednako topografski sagledano, dio objava ostao mu je nepoznat ili izašao kada je njegov rad bio zgotovljen ili objelodanjen. Na takve bibliografske jedinice već će biti pozivanja.

⁵ Kritičko sagledavanje i takvih bibliografskih jedinica s podacima arheološkog karaktera, neovisno o njihovom užem području bavljenja, vidi u: Tomasović 2007 a. Ovdje nema razloga upozoravati na sva navode kojima su obuhvaćeni utvrde gradovi u Paganiji, pogotovo one inercijom preuzete iz ranijih osvrta.

⁶ Banović 1940.

⁷ Šutić, Ujdurović, Viskić 1999; Tomasović 1999a.

⁸ Medini 1970, tim više što se navode neki drugi radovi iz istog izdanja.

⁹ Jelovina 1987.

¹⁰ Goldstein 2005, str. 41.

„visoko u brdu ispod Malog Vitera“,¹¹ što je ipak posve drugačije uže ubiciranje.

Karta: položaj Porfirogenetovih gradova – utvrda u Paganiji - foto:
Makarsko primorje

¹¹ Jurišić 1981, str. 3; Gamulin 1999, 48, gdje je isti navod, tek uz determiniranje M. Vitera kao „planine“. Više je nego očito kako netočno naveden naslov popularno pisanog Jurišićevog vodiča Goldstein preuzima iz bilješke kasnijeg rada, uz isti opseg stranica mjesta na koje se poziva. Uz to, znakovito je kako se u popisu literature Jurišić poistovjećuje s drugim piscem istog prezimena, Hrvatim Gabrijelom (njegovim biološkim i redovničkim bratom). Također, kao mjesto izdanja Jurišićeve brošure navodi se Samobor (iako je ovdje tek tiskana), što je još jedan ukazatelj na preuzimanje istog podatka od Gamulinove. Iz nje je uredno preuzeto upozorenje o nužnosti „sustavnih arheoloških istraživanja“ koja bi imala potvrditi skromne povijesne izvore, već kada se nije usmjerilo na literaturu koja je upravo arheološkim faktima to već naznačila. Konzekventno iznesenim primjedbama, pak, neka se prepozna i izvor za Goldsteinovu netočnu tvrdnju o položaju Ostroga „na brdu Viteru“ piše Barada 1928, str. 53, vjerojatnije da je u prostornom nesnalaženju autor oslonac imao u ilustriranom prikazu treće bibliografske jedinice koju je naveo. Kako prethodne dvije nisu sadržavale fotografije uz ovaj položaj (s izuzetkom kamenog praga iz Jurišićeve brošure), Goldstein nije smatrao potrebnim provjeravati o kojim je to „ruševinama stare utvrde-kule“ na vrhu Malog Vitera riječ, kako stoji u legendi ispod loše, fotokopirane(!) fotografije. Šteta, jer se na istome mjestu upozorava na bibliografske jedinice kojima se nije koristio, a iz jedne od njih (Jurišić 1989) je i preuzeta snimka.

Da položaj Porfirogenetova Ostroga treba prepoznati na terasastom prostoru, u odnosu na zaravan uz more dosta uzdignutom (oko 270 – 280 n/m) podno litica Vitera, tvrdio je još S. Zlatović¹². Nije stoga bio u pravu S. Banović kada sugerira Zlatovićevo smještanje Ostroga na liticama Malog Vitera¹³, pogotovo što ovaj upozorava na arhitekturu i keramiku na podnožju uzvisine. Primjedba ipak stoji u slučaju kratkog osvrta M. Barade, premda je ovaj tek usputno iznesen¹⁴. U smještanju Ostroga najodlučniji je bio S. Banović, iznijevši niz uvjerljivih arheoloških dokaza¹⁵. Ponovo upozorava na mnoštvo keramičkog posuđa i ostatke zidova vezanih žbukom na jugozapadnom podnožju dominantne stjenovite uzvisine Mali Viter, prilažući i vrlo korisnu skicu lokaliteta¹⁶. Na istome mjestu govori i o nalazu srebrnog novca cara Severa unutar keramičke posude te – što je posebno zanimljivo – kapitelu („iz srednjeg vijeka“) koji ga je podsjetio na one s oltarne pregrade splitskog Sv. Martina iznad Porta Aurea Dioklecijanove palače¹⁷. Jugovića grad na stiješnjenom vrhu Malog Vitera logično je od strane Banovića promotren kao „jedna posebna izviđajna i najsigurnija kula Ostroga“, odnosno njegov „gornji najtvrdi stražarski dio“.¹⁸ Primjedbu valja uzeti kao arheološku denunciju pisca, Zaoštožanina, naročito jer potom dodaje kako mu ovaj izgleda mlađi od Ostroga, utvrde u stjenovitom podnožju. Kasnija povijesna interpretacija K. Jurišića u vezi s položajem i ostacima kule Jugovića grada odredila ih je u 15. st.¹⁹, što ne čini neprihvatljivim zauzimanje

¹² Zlatović 1897b, str.111.

¹³ Banović 1940, str.397.

¹⁴ Barada 1928, str.53-54.

¹⁵ Banović 1940, str.397-399.

¹⁶ Banović 1940, str.395,398.

¹⁷ Već je konstatirana nemogućnost provjere kako se uistinu radi o srednjovjekovnom kapitelu, time i opravdanost analogije sa splitskim primjercima: Tomasović 2007 a, str.103. U tom pogledu zanimljiv je kapitel ranokršćanskog pilastra spolija u susjednoj Podaci: Vežić 1999. Ne treba isključiti kako je Banović govorio upravo o ovom kapitelu, pogotovo što ga sa splitskim vezuje element tordiranosti. Njegovo podrijetlo treba sagledati kroz vjerojatnost postojanja crkve na Ostrogu, pogotovo što kontekst pokretnih nalaza upućuje i na kasnoantičku utvrdu. Slična situacija dokazana je, kako će se vidjeti, i u slučaju Mokrona (Makarske).

¹⁸ Banović 1940, str.398-399.

¹⁹ Jurišić, 1989, str.291-296.

Banovića o ranijoj identičnoj namjeni uzvisine. Jurišićev osvrt iznesen je u okviru sagledavanja arheoloških nalaza nešto šireg područja Zaostrga²⁰. Osim što preuzima Banovićevu topografsku skicu, upozorava, prema podacima iz samostanske kronike, i na žbukani grob s bogatim priložima i rimskom tegulom u blizini, na položaju Ravne, na zapadnim padinama Ostroga.²¹ Navod se podudara s Banovićevim iskazom o položaju s rimskim grobovima,²² a u nešto širem topografskom sagledavanju sukladan je i zapažanjima s rekognosciranja koje su obavili djelatnici Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika.²³ Osim što je izvješće zahvalno za očitovanje mikrotopografskih točaka kretanjem jugoistočno od Podace, vjeran jekronološki osvrt prostora kasnijeg ranosrednjovjekovnog Ostroga u podnožju stjenovitog Malog Vitera (sl. 1). Istaknuti su pri tome nalazi ilirske, rimske provincijalne i kasno antičke rebraste keramike.²⁴ Oni, uz ranije ili recentne objave površinskih i slučajnih nalaza, potvrđuju značenje prostora u kontinuitetu naseljavanja u rasponu od kasnog neolitika²⁵, kasnog brončanog doba²⁶, rimskog ranocarskog doba, do Justinijanova razdoblja, 6. st.²⁷

Manjkavo sagledavanje arheološke topografije mlađega prapovijesnog i antičkog razdoblja jedan je od razloga dvojbenih postavki I. Goldsteina u ubiciranju i ostalih položaja u Paganiji spomenutih u Porfirogenetovu djelu.

²⁰ Jurišić, 1989, str. 281-297.

²¹ Jurišić, 1989, str. 287.

²² Banović, 1940, str. 396.

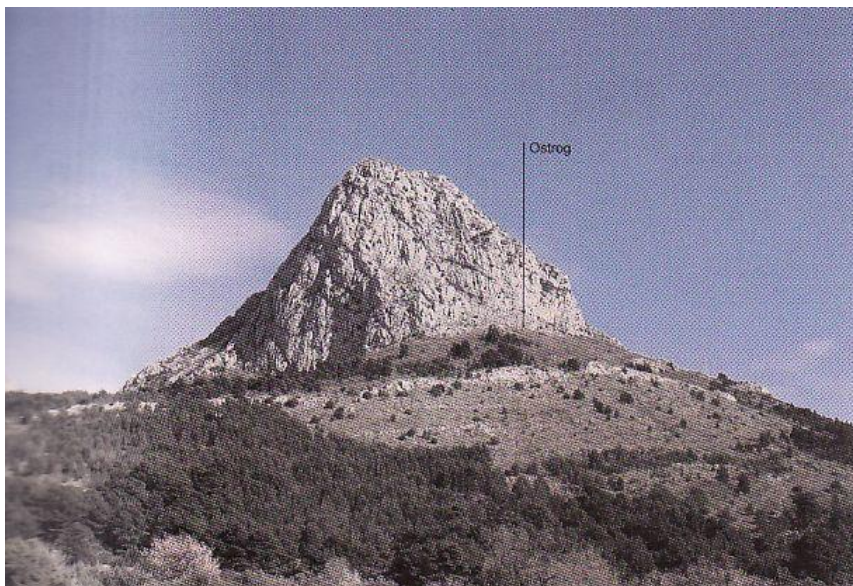
²³ Jelovina 1987, str. 244-245.

²⁴ Jelovina 1987, str. 245.

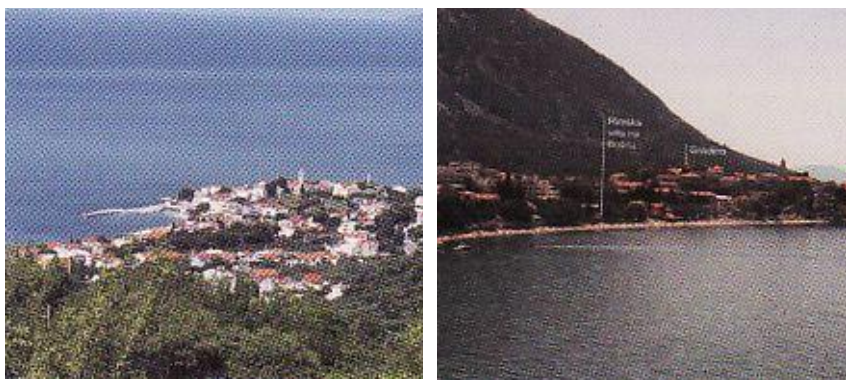
²⁵ Kasnoneolitička keramika hvarsko-lisičićke kulture nađena je u pećini u Viterskom točilu, u procjepu litica zaleđenog lica Ostroga. Dio nalaza čuva se u Arheološkoj zbirci Gradskog muzeja Makarska.

²⁶ Tomasović 2003 d.

²⁷ Andrijašević 2001, str. 6, što je vidljivo i u ulomcima, uglavnom, grubljeg posuđa prikupljenog s rekognosciranja od strane autora ovog rada.

Slika 1 - Ostrog u podnožju Malog Vitera iznad današnjeg obalnog
Zaostroga

Slika2 - Gradinski položaj antičkog i ranosrednjovjekovnog sklopa
Labinetze u Gradcu

Slika3 - Gradina u Gradcu i položaj kompleksa rimske villae na
sjeverozapadnom podnožju

Doduše, u slučaju Ostroga nije zadao veća odstupanja u užem
ubiciranju. Tek je utvrdu pretpostavio na uzdignutoj točki

kasnosrednjovjekovne gradnje Jugovića grada, koja je vjerojatno i samim istaknutim položajem podignuta na promatračnici starije utvrde u podnožju. Nepoznavanjem navoda iz referentne literature o ostacima u Gradcu pristupio je i ubiciranju Labinetze²⁸. Dok je većinom citirao kabinetska historiografska domišljanja i usputne navode iz njih u pogledu ubikacije, izostavlja Medinijev rad, čije su postavke nedavno osnažene izvješćem provedenih zaštitnih arheoloških istraživanja u Gradcu²⁹. Stoga se priklonio nekim radovima koji su ga beskorisnom uopćenošću oskudno spomenutih arheoloških činjenica u nedostatnoj usredotečenosti na problem potaknuli na dvojben, veoma neoprezan zaključak kako se u slučaju priobalne Gradine u Gradcu (32 n/m)“ čini da ni arheolozi nisu još stvorili jasnu sliku o starosti tog lokaliteta i o procesima koji su se na njemu odvijali“. ³⁰ Da je kojim slučajem konzultirao Medinijev tekst, znao bi kako uopće ne postoji problem „starosti“ tog lokaliteta, barem ne u okviru koji se ovdje razmatra.

²⁸ Goldstein 2005, str. 41-45.

²⁹ Tomasović 2005 b.

³⁰ Goldstein 2005, str. 44.

Slika 4 - Pogled na Gradinu Sv. Petar i istočnu stranu rimskog Muccuruma na prostoru današnje Makarske u njenom podnožju

Pitanje vremena zasnivanja Gradine upitno je tek u određivanju užeg vremena njezina zasnivanja, najvjerojatnije u prapovijesti. Međutim, nije upitno za antičko i kasnoantičko razdoblje, a po svemu sudeći ni u smislu položaja kastruma iz 10. st. (Sl. 2).³¹ Na Gradini je rimska gradnja prepoznata u izgledu reprezentativnijih kamenih ulomaka vijenaca datiranih u 2. st.³² Na Bošcu, zapadnom podnožju Gradine, Medini je pretpostavio ostatke monumentalnije villae³³, a zaštitna arheološka istraživanja 2003.-2004. su je potvrdila, kao i njezin termalni sklop³⁴. Gradnja je datirana u isto vrijeme kao i ulomci s Gradine, ali potvrđen je i njezin kontinuitet do 6. st. Uopće, kasnoantički nalazi dokazuju razvijeno središte na prostoru Gradine i Bošca (sl. 3), uključujući crkvenu gradnju,³⁵ ali i nekropole.³⁶ Nalazeći arheološke vrijednosti u nereferentnim radovima ili podacima, Porfirogenetovu Labinetzu smjestio je više prema sjeverozapadu, u Drvenik, konkretno na Gradinu (297 n/m) iznad obalne Donje vale.³⁷ I samom usporedbom arheološke topografije Gradca s drveničkom,³⁸ ako se i zanemare uznapredovale spoznaje uz spomenuta iskopavanja, razvidna je njihova različitost ne samo u rasprostiranju lokaliteta (neovisno o kojem je razdoblju riječ) već i u njihovoj veličini i regionalnom značenju. Rimsko i kasnoantičko razdoblje u Drveniku nije upitno, ali je nedovoljno jaka podloga na kojoj bi izrastao sklop

³¹ Šutić, Ujdurović, Viskić 1999, str. 48, s pravom se zalažu za takav položaj, više ga sagledavajući u arhitektonskim ostacima dosta otvorene datacije i uvažavanjem logike smještaja kastruma. Time se suprotstavljaju neargumentiranom navodu (doduše i usputno iznesenom) o smještaju podalje od mora kod: Jurišić 1970, str. 105.

³² Medini 1970, str. 43, T. XX, 1-2.

³³ Medini 1970, str. 42-43.

³⁴ Tomasović 2005 b. Stoga otpada pisanje kako je riječ o pristaništu, temeljeno na novinskom članku u rubrici pisma čitatelja: Goldstein 2005, str. 44.

³⁵ Topić 2008, str. 296, 314, kat. jed. 27.

³⁶ Predmeti (fibula, dijelovi i kopče) spomenuti kod: Medini 1970, str. 43, bilj. 130, razmatrani su kao grobni u: Tomasović 1999, str. 8-10, s naglaskom na njihovu dvojaku, romansku i gotsku pripadnost.

³⁷ Goldstein 2005, str. 44-45.

³⁸ Tomasović 2007 c; 2009 d.

kastruma 10. st. Ne treba ga domišljati na Gradini, neovisno je li na njoj u ranom srednjem vijeku postojao stanoviti oblik utvrđivanja, više kao iskaz kontinuiteta od ilirskog do tursko – venecijanskog razdoblja. No, prijedlog Gradine u Gradcu za položaj Porfirogenetove utvrde, pojasnit će se i sagledavanjem užeg ubiciranja trećeg istovremenog položaja grada ili utvrde, Mokorona.

Do sada nije bilo nastojanja da se argumentirano odredi položaj Mokorona – grada ili utvrde (kastruma), spomenutog u 36. poglavlju Porfirogenetova djela. U najboljem slučaju, zadovoljavalo se smještajem kasnoantičke i ranosrednjovjekovne preteče današnje Makarske na široki pojas podno ovog dijela Biokova, ako se već ne bi pogrešno poistovjećivala s prostorom sela Makar iznad nje. Čini se kako i Goldstein posve zadovoljno prihvaća ubiciranje u „Makarsku“, no više je nego očito kako se sukobljava s prostornom percepcijom. Naime, činjenica je da se pri tome poziva i na rad M. Zaninovića,³⁹ ne uočavajući ili ne smatrajući potrebnim naglasiti kako ovaj kasnoantički Muccurum smješta u selo Makar, podno masiva Biokova, iznad današnje Makarske.⁴⁰ Kako nešto kasnije veli da se je iz makarske utvrde nadzirao „prijelaz sv. Jure koji vodi prema današnjem Vrgorcu i Hercegovini“, dao je do znanja kako i nije upoznat s prostornim smještajem utvrde za kakav se zalaže Zaninović, konkretno, na koji se i poziva u smislu odobravanja. Iz Makra nije moguće nadzirati prijevoj Staza (900 n/m; ne Sv. Jure!), već s obalnog dijela današnjeg grada – ponajbolje s gradine na Sv. Petru. To bi upućivalo kako Goldstein i nije upoznat s (povijesnim ili suvremenim, svejedno) izgledom Makarske niti postojanjem sela Makar iznad nje. Osim ako nije pomišljao kako položaj kasnoantičke utvrde i one Porfirigenetove treba razlikovati. No, o toj mogućnosti nije govorio, niti je kojim putem navijestio. Arheološke potvrde i indicije s prostora današnjega grada Makarske itekako dokazuju neutemeljenost zalaganja za položaj kasnoantičkog naselja na uzdignutom pojasu sela Makar (220 – 250 n/m). U okolnosti uništavanja arheoloških

³⁹ Goldstein 2005, str.41, bilj.10.

⁴⁰ Zaninović 1997, str.13.

tragova, naročito za suvremene izgradnje Makarske pružilo se dosta naznaka za rekonstrukciju antičkog naselja, izgledom vjerojatno policentričnoga, slobodnijeg rasporeda gradnji.⁴¹ Prijedlog je zasnovan ponajprije u pogledu rasporeda rimskih nekropola u pojasu od samostana franjevac a i Gradskog trga do zapadnijih dijelova današnjega grada.⁴² Relevantni podaci o njima naznačuju neprekinuti tijek Muccuruma, rimske preteče Makarske, s položajem današnjeg grada i prostranoj gradinskoj zaravni poluotoka Sv. Petar (31 n/m) kao pribježištem za stanovništvo (sl. 4). Na njoj su otkriveni ostaci ranokršćanske crkve, cisterne za vodu i veći potez zida, kao sadržaji kasnoantičke utvrde.⁴³ Osnivanje Makarske biskupije godine 533. na koncilu u Saloni značilo je vrhunac u razvoju Muccuruma, ukazujući na veći broj kršćana u gradu, vjerojatno i na još neku crkvu osim na one na Sv. Petru. Iako osnutak biskupije ne podrazumijeva i zaživljavanje, naročito u pogledu pustošenja Muccuruma od strane Gota 548., njezino dokinuće nije nužno značilo i prestanak opstojnosti grada.⁴⁴ To što na prostoru Makarske nisu pouzdani ostaci gradnji između 6./7. i 14./15. st., ne znači da u tom razdoblju nije opstojao naseobinski sklop, premda statusom i izgledom nije bio nalik gradovima na hrvatskoj obali. Pod različitim nazivima spominje se u 7. st. (Mucru) i 13. st. (Mucarum), a nazivom to Mokron iz De administrando imperio u 10. st.⁴⁵ Najrazložnije je pomišljati kako je i Porfirogenetov grad imao položaj rimskog naselja, dakle današnje Makarske. Značenje njezine luke bio je jedan od razloga da razaranje Muccuruma u rimsko – gotskom ratu na bude presudno za pomicanje smještaja naselja. Utvrda na Sv. Petru mogla se je relativno lako obnoviti, ako se u ratu s Gotima uopće i dogodilo razaranje takvog

⁴¹ Tomasović 2000, str. 179.

⁴² Medini 1970, str. 27-28; Tomasović 2000, str. 177-179, sl. 1; 2004, str. 30-45.

⁴³ Tomasović 2004, str. 46-48.

⁴⁴ Rečeno je stoga kako „...nasljednicima prvoga mukurskog biskupa Stjepana nema spomena za gotovo osam stoljeća, tj. sve do prve četvrtine 14. st., ...kada je dobila...oko g. 1324. svog rezidencijalnog biskupa imenom Valentin... koji se... nije mogao nastaniti na njezinu području... je li samo zbog navodne proširenosti bosanski katara u makarskom kraju, ili zapravo zbog toga što naselje na području današnje Makarske u svom razvoju građevinskom, privrednom i pravnoupravom nije bilo doseglo stupanj grada...“. Kovačić 1995, str. 12.

⁴⁵ Jurišić 1970, str. 94.

opsega. Stoga ne treba poistovjećivati preteču današnjeg grada sa selom Makar, u kasnoantičkom razdoblju, kao i u razdoblju ranoga srednjeg vijeka. Tome proturječi prethodno naznačen niz arheoloških vrijednosti.⁴⁶ Nadalje, u sagledavanju naseljavanja antičkog Muccuruma i tijekom ranosrednjovjekovnog razdoblja naročito je indikativna složena, arheološki jedva predočena i kronološki nerazriješena situacija na međuprostoru Gradskog trga i istočnijeg samostana franjevac.⁴⁷ Osim što se u teoretskoj razini urbanistički izgled istočno od Trga sugerirao kao srednjovjekovni, upravo je ovaj prostor bio utvrđen turskim zidinama u 16. st., što je i indicija za raniju izgrađenost. Posve je moguće da je na prostoru samostana i ranije stajala crkva, a kasnoantički grobovi uokolo upućivali bi na njezino ranokršćansko postojanje, možda u sklopu neke predbenediktinske stanice u razdoblju od 4. do 7. st.⁴⁸ Sve su to

⁴⁶ Ubiciranju kasnoantičkog naselja Muccuruma donedavno je tek J. Medini pristupio detaljnijim razmatranjem, naglašavajući proces koji je „*vjerojatno otpočeo koncem IV. ili početkom V. stoljeća*“: Medini 1970, str. 32-33. Njegovo smještanje na prostoru sela Makar iznad Makarske premještanjem ranijeg rimskog naselja s nižeg područja današnjeg grada suprostavljeno je sagledavanjem niza topografsko-arheoloških činjenica kod: Tomasović 2004, str. 46-48, kojima Medini u trenutku pisanja svoga rada nije raspolagao. Stoga je prostor današnjeg grada prihvaćen kao središte cjelokupnog razdoblja antike, u okviru općeg sagledavanja: Vučić 2005, str. 161-162, kao i položajem biskupije kod: Škegro 2007, str. 31; 2008, str. 15-16, s iscrpnim uvidom u literaturu u pitanju podijeljenosti tvrdnje glede njezina smještaja u Makru ili Makarskoj. U ovom sagledavanju zanimljiva je primjedba kako (u ratnim trenucima refugijalnog zaposjedanja utvrde na Sv. Petru) „*na mjestu naselja Muccuruma još stoje c r k v e i pojedini objekti*“ (istaknuo: M. T.), iznesena percepcijom značenja naselja na prostoru Makarske kod: Katić 2003, str. 523. To ne niječe istovremenost gospodarskih punktova u Makru: Tomasović 2009 c., koji se kao neposredni podbiokovski teren nadopunjavao s prikladnijim smještajem kasnoantičkoga i ranosrednjovjekovnog naselja uz more.

⁴⁷ Na franjevačkom posjedu uz samostan, gdje je izgrađen i Dom zdravlja, u dužem razdoblju nailazilo se na grobove. Indicije upućuju kako se nije radilo isključivo o rimskim, a u blizini je navodno nađena i, vjerojatno, ostava novca, po svemu sudeći bizantskog: Tomasović 2004, str. 39-45.

⁴⁸ Kaer 1914, str. 32, izričito tvrdi kako su na ovom položaju boravili benediktinci, najvjerojatnije još u 6. st. Pretpostavljeni kompleks može se tek odnositi na neki predbenediktinski red čija su sjedišta bila brojna još za života sv. Jeronima (345.-420.), zagovornika pustinjačkoga i samostanskog života. Tada na našoj obali postoji niz redovničkih sjedišta, u dužnostima i zbrinjavanje hodočasnika i, uopće, putnika: Zaninović, 1993. Kaerova konstatacija o boravku benediktinaca u Makarskoj u 6. st. naočito nije izgledna u pogledu osnivanja reda od strane sv. Benedikta još u istom

indicije u prilog ubiciranju Porfirogenetova Mokrona na mjestu antičkog predhodnika, prostora i današnje jezgre kao suburbija dominantne utvrde na Sv. Petru. Izrazita devastiranja arheoloških slojeva razlogom su što još uvijek nije moguće iznošenje izravnih dokaza o srednjovjekovnom naselju na prostoru današnje Makarske.⁴⁹ Pretpostavka kako su Makarska i Gradac u ranom srednjem vijeku imali položaj današnjih naselja, saglediva je u kontinuitetu njihovih antičkih jezgri podno gradinskih punktova uz more. S druge strane, arheološki tragovi u njihovu neposrednom zaleđu, u selu Makar ili podno vrhova Sv. Paškala (715 n/m) i Grabovice (747 n/m) u Gradcu, kvantitetom i vrijednošću strukturiranja ne ukazuju na prioritet ubikacije u odnosu na obalne sklopove. Sadržaji i značenje utvrda uz more teško se nadomještaju

stoljeću (528., Monte Cassino). Tako rano obitavanje benediktinaca nije zabilježeno ni drugdje na tlu Hrvatske, jer im prvi samostan, u Rižinicama kod Solina, osniva 852. knez Trpimir. Možda je Kaer pomišljao na neku drugu zajednicu u Makarskoj. To što ju je nazvao „benediktinskom“, odraz je shvaćanja o ovom redu kao najpopularnijem u ranim stoljećima srednjeg vijeka, uopće sinonimu za redovništvo, bez nužno uvriježenog pojma o nazivu reda. Stoga se, uopće, pod imenom benediktinaca možda kriju redovi nastali prije njihova osnutka: Ostojić 1964, str.10. Indicija za tadašnje hodočašćenje iz Makarskog primorja u udaljene krajeve mogla bi biti ampulica za vodu ili ulje s prikazom sv. Menasa, podrijetlom iz Egipta. Nju je don F. Bulić još 1884. vidio u Makarskoj, o čemu su napomene u literaturi sakupljene kod: Tomasović, 2007., str.52. I inače, izdvojenost ovog dijela obale, mjestimice i negostoljubive u izgledu, uz udaljenost od većih središta, mogla je biti poticajem za osnivanje ovih sjedišta i u Makarskom primorju. Na njih bi upućivali i brojni kasnoantički ostaci: Medini 1970; Tomasović 2007 a, str.47-83.

⁴⁹ Ovi se pouzdano prate tek od 15. st., kada u Makarskoj i Zaostrogu, u latentno konfliktnim odnosima, borave augustinci i franjevci. U Makarskoj je na mjestu stare franjevačke postojala crkva tijekom 15.st., dočim se 1502. navodi kao trošna. Neovisno ji li podignuta od strane franjevaca ili je preuzeta, u osnovnom je obrisu zadržan jednobrodni tlocrt s pravokutnom apsidom, karakterističan za propovjedničke redove. Stoga je obnova crkve do 1523., kada je porušena do temelja, zadržala raniji izgled, kako je to franjevcima izričito uvjetovala turska vlast. Ni uže vrijeme dolaska augustinaca nije poznato. Samostan pustinjačkog izgleda imali su još krajem 15.st. na Sv. Petru, uskoro ga napustivši u ranoturskom razdoblju. Iz Zaostroga odlaze i ranije, do 1468., kada franjevci preuzimaju crkvu i titular, sv.Mariju. Dok je Gospina crkva franjevaca u Makarskoj zadržala obris zadan krajem srednjeg vijeka, zaostroška je temeljito izmijenjena u 18.-19.st. Uz to, oba samostana gube izvorne dijelove, iako dvorišta, klaustri, zadržavaju karakterističan položaj uz crkvu kao vezanost za opća pravila redovničkoga graditeljstva. Iznese kronološke napomene vidi kod: Jurišić 1969, str.109,111,121.

prostorom u zaleđu. Uostalom, riječ je o vrlo bliskom pojasu, na kojemu se logično pretpostavlja strateška i druga nadopuna.⁵⁰ Sličnu geomorfološku zadanost nisu imali Ostrog i Berulija, koje treba smjestiti u samom podnožju planinskih izdanaka. Problem se iskazao naročito zamršenim u prepoznavanju položaja Porfirogenetove Berulije. Za razliku od preostalih naselja u Paganiji, dvojbe o Beruliji uključivale su mogućnost smještaja na unutrašnjoj strani planinske vrleti, odakle je ograničen izravna pogled na obalni pojas. Takav položaj, bez potanijeg obrazlaganja određen od M. Barade u Gornja Brela⁵¹, opovrgava I. Goldstein.⁵² Učinio je to vrlo iscrpnim elaboriranjem – svakako najusredotočenijim do tada kada je riječ o Beruliji – potpomognut navodima iz literature i njihovim tumačenjima. Međutim, neselektivnim korištenjem bibliografskih jedinica do kojih je došao, te proizvoljnim i neopreznim tumačenjima pasusa iz njih, zadao je neprihvatljiv metodološki okvir za ubiciranje Berulije neposredno uz more. Ostavljajući za sada po strani njegov propušteni osvrt na Zlatovićev navod o Beruliji, odmah treba reći kako je vrlo neoprezno pripisati Baradi izričito ubiciranje Berulije kod (ili na mjestu) crkve sv. Nikole. To čini spajajući Baradino etimološko tumačenje naziva (Brela = Vrela) i konstataciju o izvorima vode u polju kod crkve sv. Nikole.⁵³ Koliko god je Barada uopćen kada je riječ o užem ubiciranju Berulije – za razliku od preostalih gradova - utvrda u Paganiji – dovoljno je jasan u tvrdnji kako se tek radi o prostoru Gornjih Brela. Spomen crkve sv. Nikole nije iznio u nakani užeg ubiciranja utvrde (doduše, ni nijekanja takve mogućnosti), već u pogledu brojnosti izvora na terenu ispod nje. To se je, u pozivanjima

⁵⁰ Ne bi se tako tumačilo uopćeno Zlatvićevo pisanje o položaju antičkog i ranosrednjovjekovnog naselja „*od donje Luke sadašnjega varoša k seku Makru*“: Zlatović 1897 a, str. 63. pri tome se poziva na Klaićev napis koji ipak drukčije govori o rimskom naselju, smještajući ga u Makar uz tvrdnju „*bilo je i nešto današnje Makarske u to vrijeme*“: Klaić 1880, str. 168.

⁵¹ Barada 1928, str. 53.

⁵² Goldstein 2005, str. 46-50.

⁵³ Goldstein 2005, str. 46.

na Baradin navod, redovito previdjelo.⁵⁴ Pitanjem starosti i lokaliteta crkve sv. Nikole, pak, usputno se pozabavio i Goldstein.⁵⁵

Slika 5 - položaj crkve sv. Stjepana s grobljem na strmoj padini obalnih Brela

⁵⁴ Iako je izlišno provjeravati istinitost tvrdnje kako Barada nije obilazio Gornja Brela (već podatke crpio od breljanskog župnika), tome u prilog ne govore naznake koje (u tekstu umjesto pod bilješkom) navodi Goldstein 2005, str. 47. Važnije je ukazati na neprimjerenost korištenja citata, svejedno je li iz razloga nedovoljno iščitavanja odlomaka ili njihovog preslobodnog korištenja. Tvrdnjom kako „Barada nije dolazio na mjesto crkve Sv. Nikole, već se oslonio na podatke, koje mu je pružio tadašnji župnik“, upućuje se tobože na citat preuzet iz jednog lokalnog članka: Goldstein 2005, str. 46-47. Međutim, napisano predstavlja slobodno prekrajanje odlomka: „Barada tada nije dolazio na mjesto nego se oslonio na podatke...“: Ivanac 1996, str. 19. no, u kojoj je mjeri pisac redaka na kojega se poziva Goldstein, dosta toga zakomplicirao, vidi se u dva momenta. Prvi dokazuje kako i ovaj netočno i proizvoljno navodi Jurišićeve rečenice odlomka na koji se poziva, a koje, napisane za jednu popularnu brošuru, glase: „Barada tada nije dolazio na više mjesta nego se oslonio na podatke...“: Jurišić 1993, str. 25. Manje je bitno što i Jurišić ovdje bezrezervno tumači Baradino ubiciranje Berulije u polju niže crkve sv. Nikole, koliko je očito kako se Ivanac ne snalazi u iščitavanju napisanog dočim, netom nakon proizvoljno citiranih Jurišićevih riječi, tvrdi: „Barada, kako kažu, nije bio ni na mjestu gdje locira Beruliju“, Ivanac 1996, str. 19., čime dokazuje kako nije razumio Jurišićevo zauzimanje za Baradino ubiciranje Berulije isključivo na terenu podno Sv. Nikole. Premda se u konačnici ove misli mogu uzeti kao istovjetne, zajedničko im je polazište u preslobodnom tumačenju Baradine napomene.

⁵⁵ Goldstein 2005, str. 47.

Korištenje tek jedne bibliografske jedinice bilo je razlogom što je grobljanski lokalitet uz ovu kasnosrednjovjekovnu crkvicu netočno protumačen u tobožnjem kontinuitetu od antike.⁵⁶ Međutim, učinio je to naglaskom na tvrdnju kako na tom prostoru izostaju naznake fortifikacijskog objekta, svejedno „grada, utvrde ili gradine“. Odmah potom zaključuje kako „logika graditelja sakralnih objekata u kasnom srednjem vijeku nije bila identična logici gradnje kasnoantičkih ili ranosrednjovjekovnih utvrda“. ⁵⁷Premda konstatacija nije dovoljno jasna, dojam je kako se ciljalo na „logiku“ smještaja objekta. U tom slučaju proturječi joj niz istočnojadranskih kasnosrednjovjekovnih crkvice na ranijim gradinskim položajima. Slučaj je to i na Sv. Petru u Makarskoj, a možda i Gradini u Gradcu. Naposljetku, ono što se donedavno nije sagledalo, odnosi se i na uzdignuti položaj breljanske crkve sv. Nikole. Ovaj se je prepoznao kao gradinska promatračka točka, jedna od četiri gornjobreljanske utvrde zasnovane još u prapovijesti.⁵⁸ S nje se nadgledao, u prvom redu, komunikacijski pješački prijevoj k moru preko Neviste, a, posredno, preko sjevernije utvrde na Poletnici i onaj na Dupcima. O sustavu ovih položaja bit će još riječi, ali neke se dometne kako je i sam Goldstein najuspurnije naznačio njihova promatračka svojstva, ali samo uopćeno, ne znajući za većinu njih. Učinio je to u trenutku kada olako prelazi preko primjedbe iz jednoga popularnog rada, premda je citatom navodi, kako se s položaja sv. Nikole izvrsno nadgleda širok prostor.⁵⁹ Primjedbu, pak, o ograničenom pogledu na more uzima kao presudnu u ocijeni kako Porfirogenetova Berulija nije bila na tom mjestu. Nakon

⁵⁶ Podaci iz bibliografske jedinice na koju se tome u prilog poziva nemaju oslonca u literaturi ili kakvim izvorima. Da se je kojim slučajem konzultirala druga literatura u pogledu ovog položaja, moglo se predočiti kako nadgrobne ploče i grobovi nisu „otkriveni“, niti je nađen pokretni arheološki materijal, naročito ne antički. Na isti način nasumce je izneseno i takvo datiranje dijela grobova. O lokalitetu, kao i za literaturu, vidi: Tomasović 2007 b, str.21-22;81-83.

⁵⁷ Goldstein 2005, str.47.

⁵⁸ Tomasović 2006, str.77-83.

⁵⁹ Goldstein 2005, str.47. Neka se tek dometne maločas naznačeno da se s položaja crkve sv. Nikole ne gleda izravno prijevoj Dubci, kako se na danom mjestu veli. Ovaj nedostatak, još će se podsjetiti, u cjelokupnom značenju promatračnice ima tek sekundarnu važnost.

sagledavanja morske, strme strane prijevoja Dubci, nakratko se vraća na gornjobreljanski prostor. Čini to osvrtom na prapovijesnu Gradinu u Škrabićima,⁶⁰ njemu jedini poznat gradinski lokalitet na ovom dijelu obalnog zaleđa. Dojam je kako je time htio sugerirati „objektivni“ pristup sagledavanju njemu svakog poznatog lokaliteta u nakani prepoznavanja položaja ranosrednjovjekovne utvrde. Ne nalazeći oslonca za to na gornjobreljanskim položajima, usmjerio se na obalni pojas Brela. Ondje je i smjestio Beruliju, na prostor crkve sv. Stjepana“, „odnosno na još istaknutijem mjestu današnjeg lokalnog groblja“ na „relativno velikom zaravanku na prilično strmoj padini ispod brda Nevista“.⁶¹ I ovakav opis daje naslutiti dvojbene prednosti za smještaj utvrde ili grada, zanemarujući netočan smještaj (ipak istočniji) „brda“ Neviste i njegovim nesagledavanjem u značenju komunikacijskog prijevoja. Neka se iznese i druga geomorfološka osobitost istaknuta od strane Goldsteina, koju bi trebalo shvatiti kao pogodnost u prilog takvoj ubikaciji grada utvrde. Ova ideja za tim kako se grad utvrda „nalazi na vrlo istaknutom mjestu, na nekih 50 metara nadmorske visine (65 n/m, MT), pa već lokacija sama po sebi daje branitelju veliku prednost pred napadačem“.⁶² Ostavljajući po strani mogućnosti izravnog nadzora širokog plovnog morskog kanala, koju kao prednost položaja naročito ističe, nije teško ukazati na isforsiranost tvrdnji. Premda je crkva sv. Stjepana s grobljem među uzdignutijim točkama obalnih Brela, položaj je bez gradinskih, dakle obrambenih vrijednosti, što je, uostalom, jasno iz same tvrdnje kako je na zaravanku strme padine (sl. 5). Time je otvoren na onim lako pristupnim stranama, a da nije dovoljno uzdignut. Štoviše, u najširoj strani zaleđa tek je zaravnjenje strmine. Uz to, nije teško objasniti

⁶⁰ Goldstein 2005, str. 48. uistinu je nepotrebna konstatacija: „Postoje i mišljenja, doduše, nikada napisana, da se „Berulija“ nalazila na mjestu utvrde Gradina iznad naselja Škrabići... (istaknuo: M.T.)“. prethodno preslobodno pripisuje Stojkoviću ubiciranje Berulije u Podgoru, iako se ovaj o tome ipak ne određuje izrijeком, Stojković 1963. Može se reći kako Stojković olako prelazi preko Baradine ubikacije u Gornja Brela (premda je navodi), zadržavajući se manje usputno na neprikladnoj morskoj Vrulji. Korisna je pak njegova primjedba o neutemaljenom smještaju Porfirogenetove Berulije na prostor Ljubuškog kod: Rupčić 1961., s obzirom na neispravno čitanje naziva (V) Ruljaš.

⁶¹ Goldstein 2005, str. 49.

⁶² Goldstein 2005, str. 50.

razloge inzistiranja na takvoj preciznosti u pogledu položaja Porfirogenetove utvrde, načinom da se ova smjesti „radije“ na prostoru današnjeg groblja, a ne crkve. Iako se ovakvim predočavanjem mokrotopografije sugerira stanovita razdvojenost crkve i groblja (koja iznosi tek nekoliko metara!), očito se takvom „preciznošću“ htjelo poduprijeti rečeno kako Porfirogenetov navod o gradu utvrdi može označavati i neveliku, manje „impozantnu“ gradnju, čije se „izvorno značenje“ može tumačiti kao „stražarnica“.

⁶³U tom slučaju, što u izlaganju naoko ima logike, Goldstein je smješta na groblje jugozapadno od crkve, bliže rubu zaravni odakle teren osjetno pada prema moru. Pritom smatra kako utvrda „nije morala biti neka impozantna građevina...“ već „...je mogla biti vrlo jednostavne konstrukcije, jedva nešto složenije od suhozida, pogotovo ako je bilo dogradnji ili popravaka u doba neretvanske vlasti“. Indikativno je kako bi po Goldsteinu ove preinake bile načinjene na „originalnoj bizantskoj utvrdi“, ⁶⁴ čime se, barem je takav dojam pri čitanju teksta, više fluktuorno dopušta mogućnost kontinuiteta kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih položaja utvrda. Vidjelo se to i iz upozorenja na „razliku u logici“ kasnosrednjovjekovnih iranijih graditelja. U slučaju pretpostavljene utvrde kod crkve sv. Stjepana, najvjerojatnije se pomišljalo na gradnju ranobizantske crkve i njezinu pregradnju u ranom srednjem vijeku. Na to bi upućivao i termin „kasnoantička/bizantska utvrda“, ⁶⁵ korišten i za druge dijelove obale u smislu isteka antičkog, odnosno ranokršćanskog razdoblja. Goldstein je prijedlog ubiciranja Berulije nastojao poduprijeti i arheološkim argumentima. Međutim, nerazumijevanjem preliminarno predočenih rezultata zaštitnog istraživanja na groblju, korištenjem nekih odbačenih kronoloških vrijednosti nalaza iz uvale Jakiruša te, uopće, površnim sagledavanjem arheološkoga konteksta lokaliteta, dospio je u nepoželjnu situaciju verificiranja nepostojećeg. Šteta, jer se pretpostavljeni kontinuitet korištenja položaja, time i najvjerojatnijih

⁶³ Goldstein 2005, str. 49.

⁶⁴ Goldstein 2005, str. 49.

⁶⁵ Goldstein 2005, str. 50.

pregradnji iz kasne antike u ranom srednjem vijeku, nije prepoznao tamo gdje je više nego razumljiv, u slučaju Makarske i Gradca. No, koji to arheološki tragovi podupiru rečeno ubiciranje Berulije na prostoru groblja uz crkvu sv. Stjepana? Nalazi ih u izvješću o arheološkom istraživanju kasnosrednjovjekovnoga groblja, točnije istaknuvši dio rečenice kako je spomenut „nasip oko grobova“, te odmah dodaje kako je „i prostim okom uočljivo da se čitavo groblje nalazi na svojevrsnom podestu čiji bi temelji mogli biti upravo ostaci Berulije“.⁶⁶ Uistinu je teško shvatiti što je uopće bilo poticajno u rečenom kako „relativno brojni nalazi fragmenata kasnoantičke keramike u nasipu oko grobova ukazuju na ...problem“ lokaliteta „s vremenski kompleksnim pomicanjem“,⁶⁷ da bi se iznio takav zaključak. Štoviše, rad koji Goldstein citira, konkretno, navedene rečenice mogle su tek upozoriti kako na mjestu istraživanih grobova uz južni rub suvremenog pokopališta i nije bilo ranijih arheoloških slojeva. Spomenuti „podest“ ne krije ostatke grada-utvrde-strážarnice, već je širi prostor groblja u kontinuitetu od, pretpostavlja se, još od antike, a svakako od 14./15. st. do danas. Što se pak tiče isticanja „nasipa“, nije ga potrebno, a niti moguće komentirati. Možda se autor u svojim „mikrolokacijskim istraživanjima“ trebao informirati i o izgledu terena na kojemu se poklapa da naših dana. U tom slučaju, doznao bi kako se radi o stjenovitoj-škrapastoj podlozi prilagođenoj za ukope. Nalaze ulomaka kasnoantičke keramike i rimskog novčića, same po sebi, ne treba uzeti kao potvrdu ubikacije tadašnje utvrde. Osim što su ulomci brojem gotovo zanemarivi, onamo su dospjeli, kako je rečeno, nasipavanjem terena ili kojim slučajnim putem. Goldsteinu je promaknuo rad u kojemu se objašnjava o kakvom se to vremenski kompleksnijem prostoru oko crkve sv. Stjepana radi, sugestijom o ranije uništenim rimskim grobovima na suvremenom ukopištu ili tek nešto širem prostoru.⁶⁸ U konačnici, ovi ukopi se ne datiraju (mažda tek onaj sa sestercijem iz 3. st.), time ni rimska gradnja koja se ovdje, ponajprije u pogledu

⁶⁶ Goldstein 2005, str.49.

⁶⁷ Tomasović 1999 b, str.74.

⁶⁸ Tomasović 2003 c, str.67-71.

uništenih grobova najokvirnije pretpostavlja. Bilo bi, pak, isuviše duhovito zauzimati se za njezinu fortifikacijsku adaptaciju, ako ni zbog čega tada iz rečenog razloga slabe ili nikakve obrambene vrijednosti položaja. Što se tiče kronoloških odrednica keramičkih nalaza, i ovdje je Goldstein zakinut za činjenično stanje. Samo petnaestak ulomaka u nasipu grobova s pravom valja uzeti kao dijelove kasnoantičkih amfora. Sporadični, usitnjeni i atipični primjerci grublje keramike, pak, nađeni u istome kontekstu, nasumce su datirani u vrijeme od „10. do 12. st.“,⁶⁹ kao što je posve proizvoljno sagledan i dio materijala iz uvale Jakiruša, nešto zapadnije.⁷⁰ No, u konačnici, kronološka vrijednost nalaza iz breljanskog podmorja i nema presudnog značenja za sagledavanje problema koji se ovdje razmatra. Ponajmanje se putem njih podupire ubiciranje Berulije na ovom obalnom dijelu, osobito kada je riječ o Jakiruši, pristaništu za prihvrat robe dobrim dijelom usmjerenoj trgovini k unutrašnjosti.⁷¹ Sveukupno gledajući, na obalnom dijelu Brela, naročito u Solinama, na jugoistoku, evidentirani rimski ostaci manje jezgre (vicus, pagus) iz 1. – 4. st.⁷² i pretpostavljeni tragovi na prostoru kod crkve sv. Stjepana, ne upućuju na nešto drugo osim na disperzivnost naseljavanja. Ovdje izostaje točka koja bi tijekom kasne antike vezala na sebe sadržaje obrambenog karaktera. Vrijednost breljanskog obalnog prostora ponajviše je u njegovim uvalama, prikladnim pristaništima tranzitnog značenja.⁷³ U stiješnjenom i izraženom

⁶⁹ Goldstein 2005, str. 49. za datiranje arheološkog materijala kojemu i ovdje ukazuje povjerenje, rečeno je kako predstavlja želju „da se pošto-poto kronološki popune praznine koje su autori (na ovaj ili onaj način) pretpostavili“: Tomasović 1998, str. 265.

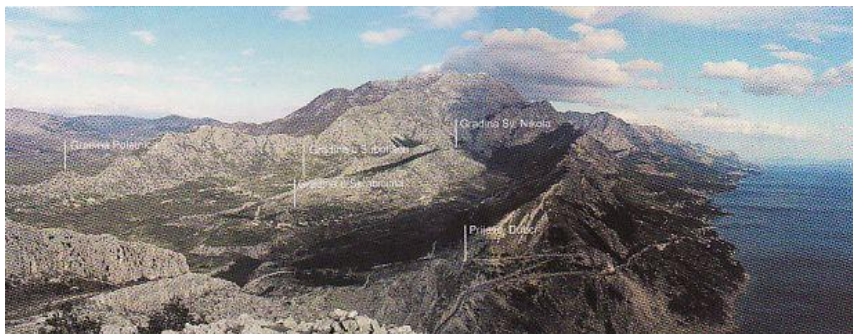
⁷⁰ Goldstein 2005, str. 50. stoga je i na njegovo određivanje u vrijeme kasne antike, naročito helenističkoga i ranorimskog keramičkog posuđa, bilo prigovora: Tomasović 1998, str. 264.

⁷¹ Tomasović 2009 e, gdje se navode i preostale trgovačke rute u Makarskom primorju.

⁷² Medini 1970, str. 17-19.

⁷³ Takva je uvala Stomarica južno od groblja, kojoj se pridalo značenje uvjerenjem o ostacima sakralnog objekta u njoj i vezivanja za Beruliju, Goldstein 2005, str. 50. Netočno se navodi udaljenost između uvale i vrvke sv. Stjepana, veća od rečenih „dvjestotinjak metara kozjom stazom“. Inače, na jugoistočnoj strani uvale u zaronima

nagibu breljanskog uzmorja nije nastalo središte čiji bi razvoj upućivao na nužnost kontinuiteta od prapovijesti do srednjeg vijeka.

Slika 6 - Pogled s Gradine iznad Dubaca na obalu, prijevoj i gradinske položaje u Gornjim Brelima

Kod ubiciranja utvrde, svejedno jeli kasnoantička ili ranosrednjovjekovna Porfirogenetova, treba polaziti od činjenice kako obalnim Brelima nedostaje gradinski punkt. Nije čudno što se za takvim karakterističnim izgledom lokaliteta poveo još S. Zlatović, smještajući Beruliju upravo na položaju „između Brela i Baške vode...gdje se i danas vide davne poderine zidina na oblu humcu iznad Staničića kuća. To se mjesto zove Gradina“, ⁷⁴ što je Goldstein previdio. Arheološki istraživanj Gradini (25 n/m) zajamčeno je postanje u ranom brončanom dobu, a naročitu je ulogu dobila utvrđivanjem u vrijeme ratova s Gotima u 6. st. ⁷⁵ Stoga je njezina situacija, osobito u pogledu rimskih ostataka u podnožju, promotrena kao istovjetna Muccurumu. Zlatovićevu tvrdnju treba uvažiti, slično kao i u Banovićevu ubiciranju Ostroga, tek u ispravnom percipiranju lokaliteta u geomorfologiji prostora. Uz to, etimologija naziva Berulija i u slučaju Baške vode imala bi svoju osnovu s obzirom na priobalne

su nađeni obodi kasnoantičkih amfora, kao i jedna cjelovitija, pohranjeni u Arheološkoj zbirci u Baškoj Vodi. Podatke zahvaljujem Toniju Jurišiću, čuvaru zbirke.

⁷⁴ Zlatović 1897 b, str.110. Ne treba izazivati nedoumicu smještaj lokaliteta u Baškoj Vodi, jer se je Gradina u Zlatovićevo vrijeme doista nalazila zapadno od tadašnjega naselja, uz granicu sa Brelima.

⁷⁵ Katić 1998;2003,str.523.

izvore vode. Ipak, nekoliko je prigovora ubikaciji utvrde, odnosno poistovjećivanju Berulije s Gradinom u Baškoj vodi. Na njoj nisu potvrđeni ostaci iz ranoga srednjeg vijeka, štoviše, ovi se datiraju zaključno u 7. st. Naprotiv, na prostoru sela Bast, uzdignutog oko 3 km istočnije od Baške vode, nisu izraženi veći prekidi u naseljavanju od prapovijesti do srednjeg vijeka.⁷⁶ Dok se u priobalnoj Baškoj vodi od kasne antike do postturskog razdoblja ne nailazi na materijalne ili povijesne potvrde života, u Bastu su one izrazite i u kasnosrednjovjekovlju.⁷⁷ Premda kao i u slučaju Gradca isti razlozi ne usmjeravaju pomisao na ubiciranje Berulije ni u Bastu, inače geomorfološki sličnom terenu, kontinuitet naseljavanja može pojasniti neke prijedloge koji će se iznositi. Prednost položaja Berulije bila bi i u nadzoru plivnoga Bračkog kanala, što je istaknuto i prilikom zauzimanja za prostor kod breljanskog sv. Stjepana,⁷⁸ a i razumljiva u okviru gradinske točke na prikladnom položaju. Položaju kod sv. Stjepana u tom su pogledu izneseni ozbiljni prigovori. S druge strane, gradine u blizini imaju dobar nadzor nad plovnim Bračkim kanalom. Ona u Bastu (445 n/m) zadovoljavala je refugijalne uvjete, a bila je iznimno dobro postavljena promatračnica južnih i zapadnih strana.⁷⁹ Ipak, posve je ograničenih mogućnosti nadzora jugoistoka, čime je izostao vizualni odnos s Dvorima (258 n/m).⁸⁰ Prednosti vizualnog nadzora prostora s njih još su izraženije, jer se u pojasu uzmorja gledaju gradine u jugoistočnoj Makarskoj.⁸¹ Prema zapadu otvoren je pogled na Gradinu u Baškoj vodi te širinu prostora s komunikacijskim prijevojima na Dubcima, Gradinom iznad njega te Imberom iznad Omiša,⁸² uključujući pojas Splitskih vrata. Unatoč ovim prednostima, ograničene mogućnosti Dvora podudarne su gradinama u Bastu i Baškoj Vodi, kojima nadzor podrazumijeva tek morski pojas sjevernih strana Pelješca, Hvara i Brača.

⁷⁶ Tomasović 2008 a, str.64-69; 2008 b, str.143, 147, sl. 23-25; 38-39;T.II,3-4;T.III,1.

⁷⁷ Tomasović 2007 b, str.28-31;88-91;T.IV-V,VI,1

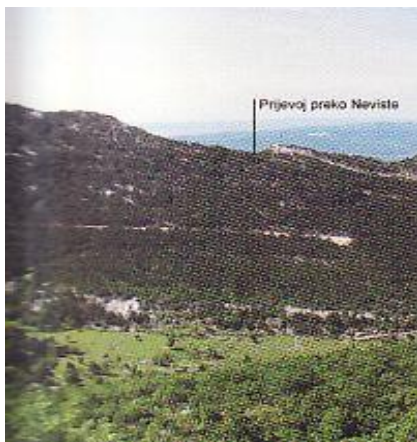
⁷⁸ Goldstein 2005,str.50.

⁷⁹ Tomasović 2008a,str.65-69.

⁸⁰ Tomasović 2008a,str.59-61-

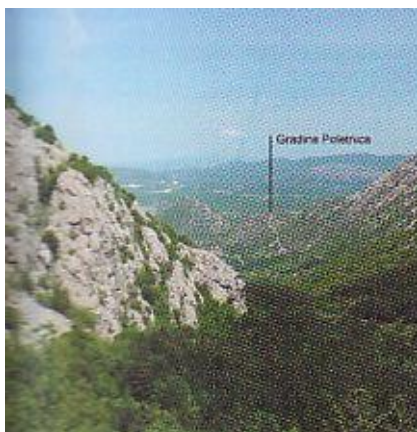
⁸¹ Tomasović 2004,str.23-26.

⁸² Tomasović 2003b,str.37-48; 2005a,str.44,57,bilj.21;2006,str.73-77.

Slika 7 - Pogled s gradinske promatračnice Sv. Nikola na prijevoj preko Neviste

Slika 8 - Ostaci kule istočno od crkve sv. Nikole

Slika 9. Pogled s gradinske prosmatračnice Sv. Nikola na Vodice i sjeverniju Poletnicu

Slika 10. Ranosrednjovjekovna Berulija na prostoru gradinske promatračnice s crkvom i jugoistočnih Sokola

Ovim se razlikuju od položaja na Sv. Petru u Makarskoj koji nadzire i kopneni prijevoj preko Staze, u povezanosti sa susjednim gradinskim

točkama.⁸³ Upravo u takvom vidokrugu objedinjavanja kopnenih i morskih pravaca moguće je sagledati značenje Sv. Petra.

Zapadniji položaji nisu nadzirali važnije komunikacijske prijevoje k unutrašnjosti, kakav je bio onaj na Stazi, već lokalne putove, pri čemu treba zanemariti srtatešku i prometnu važnost nepodesnih transversala uzdignutoga i zazvedenog masiva Biokova na toj strani. Vidokrug uokolo prijevoja na Dubcima, obuhvaćen s gradina u Bastu i Dvora, zbog svoje udaljenosti odveć je pasivan u poduzimanju organiziranog nadzora i vojne djelatnosti. Uza sve to, jedini nešto bliži pogodni planinski pješački prijevoj za unutrašnjost, onaj preko Nevistine stine u Brelima, pogledom se zahvaća tek s udaljenijeg makarskog Sv. Petra, time i bez značenja nadzora nad njim. Stoga je ranosrednjovjekovnu Beruliju nužno tražiti na drugome mjestu. Nedostaci obalnih položaja dokinuti su sustavom gradina u Gornjim Brelima, neposrednom zaleđu ove rubne strane Makarskog primorja (sl. 6). Istaknuto je iznimno značenje Dubaca (288 n/m) kao prijevoja u povezivanju obale sa zaleđem u prapovijesti i rimskom razdoblju, priključnom komunikacijom (viae vicinales) od obale na rimsku cestu koja je od Trilja (Ponte Tilurio), preko Imotskog polja, vodila u Naronu.⁸⁴ Pružanje ove pješačke rute od Dubaca prema unutrašnjosti označeno je i prapovijesnim gradinama u Gornjim Brelima: Gradinom u Škrabićima (315 n/m) te onom u Subotišću (358 n/m) i na Poletnici (387 n/m), podno kojih je put prolazio.⁸⁵ Naročito je ona u Škrabićima, u primarno strateškoj ulozi nadgledanja širokog prostora s komunikacijama i vizualnog odnosa sa drugim položajima, dominirala na širokom prostoru. I mogućnosti nadgledanja s Poletnice iznimno su dobre. Na sjeveru se obuhvaćaju zaseoci Žeževice i Šestanovca sa Zadvarjem, te u pozadini Gradina u Lovreću, a na zapadu omiško zaleđe s prijevom preko Imbera. Breljanske gradine – Sv. Nikola, udaljena je 3 km, Subotišće, manje od 1 km i

⁸³ Tomasović 2004, str.19.

⁸⁴ Medini 1970, str.48; Bojanovski 1977, str.131-133; Zaninović 1997, str.12; Tomasović 2003a, str.53-54; 2003b; 2006, str.73-77.

⁸⁵ Tomasović 2006, str.77-83.

Škrabići, udaljeni oko 1,5 km – te prijevaj na Dubcima, udaljen nešto više od 2km, neposredno se gledaju. Uz ove gradinske točke naročito značenje za ubiciranje Berulije imaju dva položaja postavljena sa strane antičke komunikacije i, što je važno, uzdignutija od navedenih. Riječ je o Gradini (640 n/m),⁸⁶ oko 1,5 km zapadno od Dubaca, i promatračnici na mjestu istočno od crkve sv. Nikole (572 n/m). Gradina je dominantno uzvišenje, vidljivo uzduž zapadnog obalnog pojasa Makarskog primorja. Pogled s nje obuhvaća obalni prostor na istoku, otoke Brač, Hvar i Korčulu, te širi prostor unutrašnjosti. Odlučujući je odnos, koji se, s obzirom na mogućnosti nadzora obale, prenosio na gradinske položaje neposredno nižih Gornjih Brela, uzevši u obzir da su imala tek mogućnost nadzora unutrašnjih vrata prijevoja. Stoga bi se tek u ovakvom sagledavanju pretpostavilo značenje Gradine kao iznimne nadzorne točke. Nadgledanje s nje imalo je značenje ključne dopune s obzirom da drugi položaji ne vide morski prilaz prijevoju, već njegova unutrašnja vrata. Indikativno je da keramički nalazi sa utvrde Poletnice upućuju na njezino reaktiviranje u bizantsko-gotskom ratu (535.-555.)⁸⁷, slično kao i keramika nađena u polju podno Sv. Nikole. Uloga Poletnice u kasnoj antici odraz je važnosti smjera komunikacije od mora k nedalekoj rimskoj cesti, dakle povezivanja obale sa zaleđem, i u nemirnom 6. st. Stoga pojas zaleđa između prijevoja na Dubcima i rimske ceste južno od Lovreća valja promotriti kao primarno tranzitni prostor Gornjih Brela. Njega dosta potvrđuju postave gradinskih točaka, ključne i za razumijevanje položaja kastruma iz 10. st. Kao i u prapovijesti, prostor se je nadgledao u protoku komunikacija, više nego što je na njemu zasnovan organiziraniji vid rimskog naseljavanja. Rimsko naselje u obalnim Brelima poveznicu sa zaleđem imalo je i biokovskim prijevojem preko Neviste (494 n/m), dva kilometra istočnije od Dubaca. Ovaj se je nadgledao s gradinske promatračnice na mjestu crkve sv. Nikole (sl. 7). Njezin položaj okrenut je sjevernijoj utvrdi Poletnici (sl. 8). Pa je stoga od manje važnosti što informacije

⁸⁶ Tomasović 2005a, str. 57, bilj. 21.

⁸⁷ Tomasović 2006, str. 83, T. II, 3-5.

nadgledanja komunikacije od Dubaca posredno prima preko nje. Pogled na Gradinu iznad Dubaca uspostavljen je već na jugoistočnom podnožju Sv. Nikole. Svakako, od ključne je važnosti nadgledanje prijevoja preko Neviste, koje se ostvaruje tek s ovoga mjesta. Prostrano polje podno Sv. Nikole odnosno između njega i nasuprotnog prijevoja na jugozapadu, jedinstvena je kraška zaravan na prostoru Gornjih Brela. Izdašno je izvorima vode, a neki su i danas aktivni na širem terenu uokolo crkve.⁸⁸ Ne bi trebalo iskazivati veće dvojbe u ubiciranju utvrde Berulije upravo na ovome prostoru, onako kako se to, doduše preslobodno, pripisivalo M. Baradi. Konkretnije, njezin bi se položaj morao pretpostavljati na pojasu od gradine Sv. Nikole do jugoistočnijeg zaseoka Sokoli (sl. 9), čime bi bilo prihvatljivo zamišljati kako se na mjestu crkve nalazila tek jedna njezina isturenija promatračnica. Vjerojatno je takvog karaktera i temeljni ostatak polukružne gradnje (vel 6,30 x3,80 m; visine 0,45 m), prislonjen uz stijenu oko 30 m istočno od crkve (sl. 10). Možda bi ga trebalo sagledavati u širem vremenskom razdoblju 15. st., kao i ostatke istočnije fortifikacije, tzv. Hercegovke kule.⁸⁹ Posve zapušteni teren ruševnih Sokola u stjenovitom podnožju ne odaje tragove predturskih fortifikacija,⁹⁰ ali je prikladan za podizanje i organiziranje rudimentarne utvrde i u ranijim razdobljima. Činjenica da su na pojasu zaseoka, kao i polja podno njega nađeni ulomci grube rimske keramike, a oni barem tipolološki odredivi prepoznaju se kao kasnoantički, osnažuje takvu pretpostavku. Naposljetku, možda se Porfirogenetovom navodu smije dopustiti tumačenje pod kojim bi se grad utvrda promotrio u nešto širem topografskom poimanju, odnosno predstavljao sustav i međudodnos dvaju utvrđenih položaja. Svejedno, i u takvom slučaju uključivao bi teren Sv. Nikole, a

⁸⁸ Osim kaptaže istočno uz crkvu naročito je preuređen za vojne potrebe vodovodni sustav na izvoru Bukvi na Zabrdi, otprilike kilometar prema jugu odmah ispod postrojenja ukopanog duboko u liticama. Tri izvora, međusobno udaljena oko 500 m, odnosno 1 km, nalaze se i uz planinski put k Bukovcu, oko 1,5 km, istočno od crkve sv. Nikole. Izvor Prva voda, bliži crkvi, navodno je najviši biokovski izvor stalnog karaktera.

⁸⁹ Jurišić 1993, str.25; Tomasović 2008, str.166-167.

⁹⁰ Za tursko-venecijansku utvrdi s puškarnicama vidi: Jurišić 1993, str.25.

vjerojatno i Poletnice, kojoj su ostaci ranijih fortifikacija preslojeni tursko-venecijanskim. Premda je riječ o prostoru na kojemu se do sada nisu poduzimala arheološka iskopavanja, topografske indicije upućuju kako se upravo na širem terenu uokolo crkve sv. Nikole može očekivati lokalitete iz ranijih stoljeća srednjeg vijeka.⁹¹ Dok nalazi u obalnim Brelima, naročito ukopi,⁹² dokazuju rimsko vrijeme, već grobovi na morskoj padini prijevoja Nevista (Vinac; Sv. Kajo) upućuju na vjerojatnija srednjovjekovna pokapališta uz ovu najraniju, indigenu komunikaciju. Ne treba ih doslovno poistovjećivati s ranosrednjovjekovnom utvrdom, kastrumom u neposrednom zaleđu, naročito što su udaljeniji i još uvijek dvojbene datacije. Donekle isto vrijedi i za bliži položaj Na zidine, uz korito potoka na podnožju unutrašnje strane prijevoja. Navodno su i na ovom zametnutom položaju uz pješačku komunikaciju davno zatečeni skeletni ukopi.⁹³ Slične su i topografski ipak uže predočive Grebine, niže Vodica u kotlini između Sv. Nikole i Poletnice,⁹⁴ kao i niz groblja okvirno izgledne datacije u srednji vijek u širem topografskom sagledavanju ovog dijela prostora lijeve strane donjeg toka Cetine.⁹⁵ Ovdje izneseni

⁹¹ Zadržavajući se pri tome, za sada, okvirno tek na 14.-15.st. kao podmaklom srednjem vijeku kada je u pitanju gradnja crkve i groblje uokolo nje.

⁹² Medini 1970, str.17-19.

⁹³ Grobovi su prema jednom usmenom iskazu nađeni nedaleko od betonskog mosta. Toponim Na zidine vjerojatno treba vezivati za ruševne ostatke kamenih kuća u blizini, s obzirom da se ne prepoznaju kakvi drugi ostaci ili površinski kulturni tragovi.

⁹⁴ Tomasović 2006, str.85.

⁹⁵ Tomasović 2003 a, str.63-66; 2005 a, 51-53. Njima bi pripadalo i groblje (pojedinačan ukop?) o kojemu nije bilo spomena u ovim topografskim sagledavanjima, ali putem jednog davnog nalaza iz Arheološkog muzeja u Splitu (otkupljenog 1896.) ne stvara nikakvih dvojbi u pogledu datiranja. Riječ je o karolinškom maču tipa K iz početka 9.st., o kojemu se naročito nedavno podrobno pisalo. Kao uže mjesto njegova pronalaska uzima se teren kod Bajića kuća u Poletnici, rubnom gornjobreljanskom zaseoku uz cestu nadomak Zadvarju: Zekan 1992, str.136. ove podatke prenosi: Piteša 2002, str.347, bilj.1, premda s razlikom što za stećak veli kako se nalazi na prostoru na kojemu je nađen mač, dok Zekan navodi kako se nalazi (odgurnut?) u potoku nešto niže od mjesta nalaska mača. Vjerojatno je riječ o omaški prilikom iščitavanja ranije tvrdnje. Svakako, za problem nalaska mača, odnosno pretpostavljenog groba u kojemu je ovaj u 19.st. nađen, spomen stećka nema kronološkog značenja, premda bi ukazivao na takvu kompleksnost groblja. Vrijednost ove topografske točke, premda tek u relativno užem poimanju, odnosi se na kronološki najbliži poznati nalaz ili lokalitet kastrumu Berulija iz 10.st. Nužno je

prijedlozi o smještaju gradova utvrda u Paganiji, navedenih u 36. poglavlju Porfirogenetova *De administrando imperio*, oslonac su nužno imali u topografskom sagledavanju jednog većeg dijela uzmorja i neposrednog zaleđa. Odsutnost arheoloških nalaza striktno datiranih u vrijeme 10. st., odnosno u rani srednji vijek,⁹⁶ razlogom je što je njihov položaj primarno razmatran putem prostornog strukturiranja i vrednovanja ranijih stanja, predrimskog naseljavanja ili razvijenijih antičkih jezgri.

SKRAĆENICE

Arh. ZbS Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju (Sinj)
 Biokovo Biokovo.Zbornik radova. Izd.Graphis i Park prirode Biokovo (Zagreb)
 Brela Jak. Brela – Jakiruća. Podmorsko arheološko nalazište (Brela – Makarska)
 FOC Folia onomastica Croatica (Zagreb)
 GCBI Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja (Sarajevo)
 HAD Hrvatsko arheološko društvo (Zagreb)
 Izd. HAD Izdanje Hrvatskog arheološkog društva (Split. Zagreb)
 HAG Minist.kult.Rep.Hrvatske Hrvatski arheološki godišnja. Ministarstvo
 kulture Republike Hrvatske (Zagreb)
 Hantiq Histria Antiqua (Pula)
 Hrv. Rasad. Hrvatski rasadnik. Zbornik članaka znanstvenog skupa Gornje
 makarsko primorje, Gradac – Zaostrog, 26.9. – 27.9. 1996. (Zagreb)
 HZ Historijski zbornik (Zagreb)

dometnuti i njihovu prostornu blizinu, jer ova ne bi prelazila udaljenost od oko 3-4 km odredi li se kako je karolinški mač pronađen u teže odredivom arealu crkve sv. Ilije u podnožju stjenovitog grebena Poletnice, odnosno zapadnom podnožju istoimene utvrde. Na tom prostoru, oko 200 m istočnije od crkve, evidentirani su grobovi sa stećcima, na Grebinama i Popovoj glavi, 2006, str.85;2007 b,str.19-20, 80-81;T.I,1., u okviru komunikacije koja je i od Sv. Nikole vodila k lijevoj trani Cetine. Ova groblja valja sagledati tek kao širi ukopišni karakter prostora na kojem je nađen mač, što bi svakako predstavljalo prikladniju orijentacijsku odrednicu od dosadašnjeg navođenja Žeževice Donje u zaleđu, očito u izostanku naglaska kako je riječ o njezinom tadašnjem tek prostorno- administrativnom značenju prilikom muzejskog primitka mača. S pravom slično konstatira Milošević 2000,str.356, iako iz literature na koju upućuje, u pogledu odvojenosti Žeževice i Poletnice, to i nije jasno distingvirano, uostalom kao i iz samog naslova njegove natuknice. Stoga je, do nekog budućeg preciznijeg kartiranja, donekle prihvatljivo smještanje Poletnice kod Zadvarja, unatoč i ne tako velikoj udaljenosti Žeževice. Moguću zabunu, naime, pri spomenu Bajića kuća unosi i činjenica postojanja istoimenog zaseoka i na prostoru današnje Žeževice, premda ne i toponima Poletnica (kao ni potoka u blizini). Kako je riječ o položaju između Gornjih Brela i Zadvarja, izrijeком se tvrdi kod Alduk 2005,str.218,bilj.7.

⁹⁶ Rapanić 1980.

Kačić	Kačić (Split)
Mak. prim.	Makarsko primorje. Glasilo grada Makarske (Makarska)
Mak.zbornik	Makarski zbornik (Makarska)
MP	Makarsko primorje. Gradski muzej Makarska (Makarska)
Obavijesti	Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva (Zagreb)
Omiš.ljetopis	Omiški ljetopis. Župa sv. Mihovila arkandela u Omišu (Omiš)
Opusc.archaeol.	Opuscula archaeologica (Zagreb)
Povijesni prilozi	Povijesni prilozi. Hrvatski institut za povijest (Zagreb)
Raukarov zbornik	Raukarov zbornik. Zbornik u čast Tomislava Raukara (Zagreb)
Rjazu	RAD Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb)
Serta Hoffil.	Serta Hoffileriana. Zbornik radova posvećen Viktoru Hoffileru (Zagreb)
SHP	Starohrvatska prosvjeta (Knin. Split. Zagreb.)
VAHD	Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku (Split)
VAPD	Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku (Split)
Viter.vila	Viterska vila. Glasilo Društva Zaostrožana (Zagreb)
Vrela Brela	Vrela Brela. Glasnik prijatelja kulturne i prirodne baštine Brolanenses (Brela)
ZRVI	Zbornik radova Vizantološkog instituta (Beograd)

LITERATURA

I.Alduk, Uvod u istraživanje srednjovjekovne tvrđave Zadvarje (1.dio – do turskog osvajanja, SHP, III. s., 32, 2005,217-235)

I.Alduk, M. Tomasović, Sakralna arhitektura i ostali kulturno – povijesni spomenici na području Biokova, u: Biokovo 2008,154-172

R.Anrijašević, Naselja Zaostroga kroz vijekove, Viter.vila, IV,4, 2001,4-7

S.Banović, Gdje se je zapravo nalazio sredovječni neretvanski grad Ostrog, Serta Hoffil. 1940,395-399

M.Barada, Topografija Porfirogenetove Paganije, SHP, II.s., 1-2,1928,37-54

I.Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmacija, I (Prehistorijska i antička komunikacija Salona-Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora), GCBIXV/13,1977,83-152

A.Gamulin, Utvrde Gornjeg makarskog primorja, MP,4,1999,35-63

I.Goldstein, Naseljeni gradovi Porfirogenetove Paganije (DE ADMINISTRANDO IMPERIO 36/14-15), Raukarov zbornik,2005,39-53

M.Ivanac, Ubikacija Porfirogenetove Berulije, Vrela Brela, III,2-3,1996,15-19

D.Jelovina, Djelatnost Muzeja Hrvatskih arheoloških spomenika, SHP,III s.,16/1986,1987,237-246

K.Jurišić, Crkve biokovsko-neretvanskog područja u doba turske vladavine, Kačić,II,1969,101-154

K.Jurišić, Nazivi naselja Makarskog primorja (Prvi spomen i značenje), Mak.zbornik,1,1970,83-120

K.Jurišić, Franjevački samostan Zaostrog, Zaostrog 1981.

K.Jurišić, Despotov Zaostrog kroz povijest (Ulomci iz prošlosti), Mak.zbornik,2,1989,279-338

K.Jurišić, Pogled s kote Sv. Nikola na tisućljetnu prošlost Brela, Od Berulije do Brela; Brela,19-27

M.Jurišić, O nalazištu – uvala Jakiruša, u: Brela Jak., 2000,19-24

M.Jurišić, O nalazima, u: Brela Jak., 2000,25-31

P.Kaer, Makarska i Primorje, Rijeka 1914.

M.Katić, Arheološka zbirka Baška Voda (deplijan), Baška Voda 1998.

M.Katić, Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu, Opusc.archaeol.,27, Zbornik Nives Majnarić – Pandžić,2003,523-528

V.Klaić, Zemljopis zemalja u kojoj obitavaju Hrvati, I, Zagreb 1880.

S.Kovačić, Makarska biskupija, u: Iz riznice makarske katedrale, Makarska 1995,11-16

A.Loma, Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogennetos, ZRVI,XXXVIII,1999-2000,87-161

M.Lončar, T.Serreqi, Kastron i polis u Porfirogenetovu De administrando imperio, FOC,17,2008,111-117

J.Medini, Makarsko primorje u antici, Mak.zbornik,1,1970.13-81

A.Milošević, Žeževica, Poletnica, Hrvati i Karolinzi, II, Katalog,Split 2000,356-358

I.Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj, II, Split 1964.

A.Piteša, Karolinški mač s natpisom iz Zadvarja (Žeževica Donja), VAHD,94/2001,2002,347-360

Z.Rapanić, Arheološka topografija Paganije, u: Dolina rijeke Neretve od prethistorije da ranog srednjeg vijeka, Izd.HAD-a,5,1980,267-270

B.Rupčić, Ubikacija Vrulje, stare, dosad nepoznate župe kod Ljubuškoga, RJazu, knj.322,1961,265-284

M.Stojković, Gdje se nalazila Porfirogenetova „Vrulja“?, HZ,XVI,1963,375-376

A.Škegro, Tobožnja Delminijska biskupija, Opusc.archaeol.,31,2007,283-302

A.Škegro, Mukurska biskupija (Ecclesia Muccuritana), Povijesni prilozi,34,2008,9-26

B. Šutić, M. Ujdurović, M. Viskić, Srednjovjekovni Lapčan – smještaj i prve vijesti, Hrv.rasad.,1999,45-55

M.Tomasović, Dva stoljeća arheologije na Makarskom primorju (recenzija), Opusc. Archaeol.,22,1998,261-265

M.Tomasović, Prostor Gornjeg makarskog primorja od prapovijesti do srednjeg vijeka prema arheološkim pokazateljima, u:Hrv.rasad.,1999,1-5

M.Tomasović, Izvještaj o arheološkim iskopavanjima na groblju kod crkve Sv. Stjepana u Brelima, Vrela Brela, V/4-5,1999,67-74

M.Tomasović, Prapovijesna utvrda Gradina u svjetlu novih brončanodobnih nalaza, Vrela Brela, V/4-5,1999,75-76

M.Tomasović, Novi nalaz rimskih grobova u Makarskoj i pitanje smještaja antičkog naselja prema položaju nekropola, Opusc.archaeol.,23-24,1999-2000, Sportula dissertationum Marino Zaninović dicata, 2000,171-183

M.Tomasović, Uvod u arheološku topografiju rogozničko-breljanskog zaleđa (Gornja Brela-Slime-Kučiče-Svinišće), Obavijesti,XXXV/2,2003,53-69

M.Tomasović, Neki arheološki dokazi prometnog značenja Dubaca za Omiško i Makarsko primorje u razdoblju prapovijesti, Omiš.ljetopis,II/2,2003,37-48

M. Tomasović, Arheološke bilješke i razmatranja uz pojedine nalaze iz antičkog razdoblja na Makarskom primorju, MP,6,2003,65-86

M. Tomasović, Kasnobrončanodobno koplje iz Podace u Gornjem Makarskom primorju, Opusc.archaeol., 27, Zbornik Nives Pandžić-Majnarić, 2003,165-170

M. Tomasović, 8000 godina života na prostoru Makarske (Problemi i pitanja uz arheološku topografiju Makarske i uže okolice od prapovijesti do srednjeg vijeka),Makarska 2004.

M. Tomasović, Dodatci arheološkoj topografiji rogozničko-breljanskog zaleđa (Dubci/Gornja Brela – Slime – Kučiče – Svinišće – Podašpilje), Obavijesti,XXXVII/2,2005,42-59

M. Tomasović, Bošac – Gradac, Zaštitno iskopavanje, HAG
Minist.kult.Rep.Hrvatske,1/2004,2005,215-216

M. Tomasović, Arheološka topografija Gornjih Brela uz najraniju komunikaciju sa
zaleđem, Obavijesti, XXXVIII/2,2006,73-88

M. Tomasović, Starine Makarskog primorja u svjetlu arheološke literature
(Komentari, napomene i kritički osvrt na podatke iz literature u okvirima arheološke
problematike Makarskog primorja – do 2006.), Matica Hrvatska, Makarska 2007.

M. Tomasović, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Makarskom primorju,
Makarska 2007.

M. Tomasović, Prapovijesne utvrde Gradina, Kupa i Kremenik u Drveniku (gornje
Makarsko primorje), Obavijesti,XXXIX/2,2007,44-52

M. Tomasović, Arheološko – topografski podaci za naselja istočnog dijela općine
Baška Voda u Makarskom primorju (Krvavica – Bratuš – Promajna – Bast), Obavijesti,
XL/2, 2008,56-72

M. Tomasović, Arheološki dokazi života na prostoru Biokova od razdoblja prapovijesti
do srednjeg vijeka, u: Biokovo 2008,138-152

M. Tomasović, Povijest Makarske i Primorja u srednjem vijeku: Makarska iz spomena
bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta (945. – 959.), Mak.prim., XV/309,2009,15

M. Tomasović, Povijest Makarske i Primorja u srednjem vijeku: O preostalim
gradovima iz dijela cara – pisara Konstantina VII. Porirogeneta iz X. stoljeća, Mak.
prim., XV/310,2009,15

M. Tomasović, Dodaci i dopune arheološkoj topografiji Makarske i njene okolice (u
tisku), MP,9,2009.

M. Tomasović,Arheološka topografija Drvenika (gornje Makarsko primorje),
Obavijesti,XLI/2,2009,47-62

M. Tomasović, Prapovijesne i rimske komunikacije kroz trgovinu obale sa zaleđem na
prostoru između Cetine i Neretve, HAntiq,17,2009,133-146

P. Vežić, Ulomak ranokršćanskog pilastra u Podaci, MP,4,1999,15-18

J. Vučić, Ecclesia Naronitana/Prostor i granice, VAPD,98,2005,161-170

M. Zaninović, Ranokršćanske crkve kao postaje plovnoga puta duž istočnoga Jadrana,
VAHD, 86,1993,125-146

M. Zaninović, O nekim prometnim osobitostima Makarskog primorja u prethistoriji i
antici, MP,3,1997,9-16

M. Zekan, K novoj atribuciji mačeva karolinškog obilježja iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, Izd.HAD,15/1990,1992,131-139

S. Zlatović, Topografske crte o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve, SHP,III/2,1897,60-63

S. Zlatović, Topografske crte o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve,SHP,III/3-4, 1897,110-113

IZVORI

DAI De administrando imperio (prev. N. pl. Tomašić), Zagreb 1994.

© 2013. Brolanenses